GPS S2 01

ৰাজনৈতিক তত্ত্ব ঃ ‘খ’ ভাগ

দ্বিতীয় ষাণ্মাসিক

ৰাজনীতি বিজ্ঞান

খণ্ড - ১

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

িবষয় বিশেষজ্ঞ মণ্ডলী

ড° শান্তণু চক্রৱর্তী, কটন মহাবিদ্যালয়
ড° ধ্রুব প্রতিম শর্মা, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
ড° শুভ্রজিৎ কোঁৱৰ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়

সমন্বয়ৰক্ষীঃ ড°অভিজিৎ ভূঞা আৰু জাহ্নবী দেৱী, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্রস্তুতি গোটৰ সদস্য

অধ্যায়	*অৱিহণা যোগাইছে*	*ভাষান্তৰকাৰী*
১,২,৩,৪,৫	ড° অভিজিৎ ভূঞা কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয় আৰু ড° বর্ণালী চৌধুৰী আইডল, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়	গীতাঞ্জলী মেধি , কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয় আৰু ড° বর্ণালী চৌধুৰী আইডল, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
৬	দীপক শর্মা ঢকুৱাখানা মহাবিদ্যালয়	দীপাঞ্জলী শর্মা গুৱাহাটী
৭	ড° নৱনীতা মেধি জে বি আইন মহাবিদ্যালয়, গুৱাহাটী	জোনালী ৰাভা গুৱাহাটী

সম্পাদনা ঃ

মূল বিষয়বস্তু সম্পাদনা ঃ অধ্যাপিকা সন্ধ্যা গোস্বামী, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
ভাষা সম্পাদনা ঃ ড° নিভাৰাণী ফুকন, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়
গাঁথনিক সম্পাদনা ঃ ড° অভিজিৎ ভূঞা, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

জানুৱাৰী, ২০১৮

This Self Learning Material (SLM) of the Krishna Kanta Handiqui State Open University is made available under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike4.0 License (international): http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হৈ পঞ্জীয়কৰ দ্বাৰা মুদ্রিত আৰু প্রকাশিত।

মুখ্য কার্যালয় ঃ পাটগাওঁ, ৰাণী গেট, গুৱাহাটী-৭৮১০১৭ ; Web : www.kkhsou.in
উপমুখ্য কার্যালয় ঃ হাউচফেড কমপ্লেক্স, দিচপুৰ, গুৱাহাটী - ৭৮১০০৬

এই শিক্ষণ সামগ্রী প্রস্তুতিৰ বাবে আর্থিক অনুদান আগবঢ়োৱা
দূৰ শিক্ষা ব্যুৰো, বিশ্ববিদ্যালয় অনুদান আয়োগৰ ওচৰত বিশ্ববিদ্যালয় কৃতজ্ঞ।

বিষয়সূচী

পৃষ্ঠা নং

অধ্যায় ১ ঃ ৰাজনৈতিক বিশ্লেষণৰ পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভঙ্গী (দার্শনিক আৰু ঐতিহাসিক দৃষ্টিভঙ্গী) ৭-১৮

ৰাজনৈতিক বিশ্লেষণৰ পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভঙ্গী; দার্শনিক দৃষ্টিভঙ্গী; ঐতিহাসিক দৃষ্টিভঙ্গী

অধ্যায় ২ ঃ আনুষ্ঠানিক দৃষ্টিভঙ্গী আৰু আইনগত দৃষ্টিভঙ্গী ১৯-২৭

আনুষ্ঠানিক দৃষ্টিভংঙ্গী ; আইনগত দৃষ্টিভংঙ্গী

অধ্যায় ৩ ঃ ৰাজনৈতিক বিশ্লেষণৰ আধুনিক দৃষ্টিভঙ্গী (আচৰণবাদী দৃষ্টিভঙ্গী আৰু পৰৱর্তী আচৰণবাদী দৃষ্টিভঙ্গী) ২৮-৪২

আধুনিক দৃষ্টিভঙ্গীৰ অর্থ , আধুনিক দৃষ্টিভঙ্গীৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ ; আচৰণবাদী দৃষ্টিভঙ্গী (Behaviouralism) ঃ আচৰণবাদী দৃষ্টিভঙ্গীৰ উৎপত্তি আৰু অর্থ, আচৰণবাদী দৃষ্টিভঙ্গীৰ মূল বৈশিষ্ট্যসমূহ , আচৰণবাদী দৃষ্টিভঙ্গীৰ গুণসমূহ আৰু আচৰণবাদী দৃষ্টিভঙ্গীৰ সমালোচনাসমূহ; পৰৱর্তী আচৰণবাদী দৃষ্টিভঙ্গী (Post-Behaviouralism) ঃ উৎপত্তি আৰু অর্থ

অধ্যায় ৪ ঃ ব্যৱস্থাপক দৃষ্টিভঙ্গী তথা গঠন আৰু কার্যবিষয়ক দৃষ্টিভঙ্গী ৪৩-৫৩

ব্যৱস্থাপক দৃষ্টিভঙ্গী (Systems Approach) ; গঠন আৰু কার্যবিষয়ক দৃষ্টিভঙ্গী (Structural-Functional Approach)

অধ্যায় ৫ ঃ যোগাযোগ তত্ত্ব দৃষ্টিভংগী আৰু সিদ্ধান্ত গ্রহণকাৰী দৃষ্টিভঙ্গী ৫৪-৬৩

যোগাযোগ তত্ত্ব দৃষ্টিভঙ্গী (Communication Theory) ; সিদ্ধান্ত গ্রহণকাৰী দৃষ্টিভঙ্গী (Decision-Making Theory)

অধ্যায় ৬ ঃ গণতন্ত্রৰ সমসাময়িক ধাৰাণাসমূহঃ উদাৰনৈতিক গণতন্ত্র আৰু মাক্সীয় গণতন্ত্র ৬৪-৭৭

উদাৰনৈতিক গণতন্ত্র ঃ উদাৰনৈতিক গণতন্ত্রৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ , প্রতিনিধিত্বমূলক চৰকাৰ আৰু উদাৰনৈতিক গণতন্ত্র ; মার্ক্সীয় গণতন্ত্র ঃ মার্ক্সীয় গণতন্ত্রৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ , কমিউনিষ্ট একদলীয় আর্হি ; উদাৰনৈতিক গণতন্ত্র আৰু মার্ক্সীয় গণতন্ত্রৰ তুলনা ঃউন্নয়নশীল দেশত গণতন্ত্র

অধ্যায় ৭ ঃ চৰকাৰৰ অঙ্গসমূহ ৭৮-৯২

কার্যপালিকা ঃ কার্যপালিকাৰ বিভিন্ন প্রকাৰ , কার্যপালিকাৰ কার্যাৱলী ; বিধানমণ্ডল ঃ বিধানমণ্ডলৰ প্রকাৰ , বিধানমণ্ডলৰ কার্যাৱলী ; ন্যায়পালিকা ঃ ন্যায়পালিকাৰ স্বাধীনতা , ন্যায়পালিকাৰ কার্যাৱলী ; মণ্টেস্কুৰ ক্ষমতাৰ পৃথকীকৰণ তত্ত্ব

পাঠ্যবিষয়ৰ পৰিচয় ঃ

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ স্নাতক পাঠ্যক্রমৰ দ্বিতীয় ষান্মাসিকৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞান বিভাগৰ এই পাঠ্যবিষয়টোৰ নাম হ'ল 'ৰাজনৈতিক তত্ত্ব'- 'খ' ভাগ। শিক্ষার্থী সকলক ৰাজনীতি বিজ্ঞান অধ্যয়নৰ সৈতে জড়িত মৌলিক তাত্ত্বিক উপাদানবোৰ বুজাত সহায় কৰিব পৰাকৈ এই পাঠ্যবিষয়টো যুগুত কৰা হৈছে।

ৰাজনীতি আৰু বিভিন্ন পর্যায়ত ৰাজনৈতিক ঘটনাৱলীৰ প্রণালীৱদ্ধ অধ্যয়নৰ বাবে ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে বিভিন্ন দৃষ্টিভংগী গ্রহণ কৰি আহিছে। ৰাজনৈতিক বিশ্লেষণৰ এই দৃষ্টিভংগীবোৰক বহলভাৱে দুটা ভাগত ভগাব পাৰি- পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগী (দার্শনিক, ঐতিহাসিক, আনুষ্ঠানিক আৰু ন্যায়িক দৃষ্টিভংগী) আৰু আধুনিক দৃষ্টিভংগী (আচৰণবাদী আৰু পৰৱর্তী আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগী, ব্যৱস্থাপক দৃষ্টিভংগী, গঠন আৰু কার্যবিষয়ক দৃষ্টিভংগী, যোগাযোগ তত্ত্ব দৃষ্টিভংগী আৰু সিদ্ধান্ত গ্রহণকাৰী দৃষ্টিভংগী)। 'ৰাজনৈতিক তত্ত্ব' - 'খ' ভাগ শীর্ষক পাঠ্যবিষয়ৰ প্রথম অধ্যায়টোত দুটা অতি গুৰুত্বপূর্ণ পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগী আলোচনা কৰা হৈছে। এই দৃষ্টিভংগী দুটা হ'ল দার্শনিক আৰু ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগী। দ্বিতীয় অধ্যায়ত আন দুটা গুৰুত্বপূর্ণ পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগী আনুষ্ঠানিক আৰু ন্যায়িক দৃষ্টিভংগীৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। পাঠ্যবিষয়ৰ তৃতীয় অধ্যায়টোৰ আলোচ্য বিষয় হ'ল দুটা যুগান্তকাৰী আধুনিক দৃষ্টিভংগী ক্রমে আচৰণবাদী আৰু পৰৱর্তী আচৰণবাদী দৃষ্টিভংগী। চতুর্থ অধ্যায়ত শিক্ষার্থীয়ে আন দুটা প্রধান আধুনিক দৃষ্টিভংগী পঢ়িবলৈ পাব। ইয়াৰে এটা হ'ল ব্যৱস্থাপক দৃষ্টিভংগী আৰু আনটো হ'ল গঠন আৰু কার্যবিষয়ক দৃষ্টিভংগী। পঞ্চম অধ্যায়ত আন দুটা আধুনিক দৃষ্টিভংগী, ক্রমে যোগাযোগ তত্ত্ব দৃষ্টিভংগী আৰু সিদ্ধান্ত গ্রহণকাৰী দৃষ্টিভংগীৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। ৰাজনীতি আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ যিকোনো আলোচনা গণতন্ত্রৰ আলোচনা অবিহনে আধৰুৱা হৈ ৰ'ব। ষষ্ঠ অধ্যায়ৰ আলোচ্য বিষয় হ'ল গণতন্ত্রৰ বিভিন্ন সমসাময়িক দিশৰ আলোচনা। এই আলোচনাত উদাৰ নৈতিক গণতন্ত্র আৰু মার্ক্সবাদী গণতন্ত্রৰ চর্চা সামৰি লোৱা হৈছে। একে সময়তে অধ্যায়টিৰ পৰা শিক্ষার্থীসকলে উন্নয়নশীল বিশ্বত গণতন্ত্রৰ প্রকৃতি সম্পর্কেও জানিব পাৰিব। পাঠ্যবিষয়ৰ সপ্তম অধ্যায়ত চৰকাৰৰ তিনিটা মৌলিক অংশ, যেনে- কার্যপালিকা, বিধান মণ্ডল আৰু ন্যায়পালিকাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। যিকোনো আধুনিক ৰাষ্ট্রতে এই তিনিওটা অংগই নিজ নিজ ক্ষমতা ফলপ্রসূভাৱে প্রয়োগ কৰি যাব লাগিব। তেতিয়াহে চৰকাৰ এখনে সামগ্রিকভাৱে সুচাৰুৰূপত আগবাঢ়ি যাব পাৰিব। একে সময়তে আকৌ এই তিনিওটা অংগৰ মাজত ক্ষমতাৰ বিভাজন থাকিব লাগিব। গণতন্ত্রত মাত্র এটা অংগৰ অধীনত ক্ষমতা কেন্দ্রীভূত হ'ব নোৱাৰে। ইয়াৰ উপৰি তিনিওটা অংগই নাগৰিকক স্বাধীনতা উপভোগ কৰাৰ সুযোগ দিব লাগিব। সেয়েহে অধ্যায়টোত মণ্টেস্কুৰ ক্ষমতাৰ পৃথকীকৰণ তত্ত্বটোও আলোচনা কৰা হৈছে। এই অধ্যায়টিৰ অনুসিদ্ধান্তৰূপে পাঠ্যবিষয়ৰ পৰৱর্তী অধ্যায়বোৰত বর্তমান বিশ্বত প্রচলিত গণতান্ত্রিক চৰকাৰৰ বিভিন্ন ৰূপ আলোচনা কৰা হৈছে। অষ্টম অধ্যায়ৰ আলোচ্য বিষয় হ'ল এককেন্দ্রীক আৰু যুক্তৰাষ্ট্রীয় পদ্ধতিৰ চৰকাৰ । তাৰ পাচত, সংসদীয় আৰু ৰাষ্ট্রপতীয় পদ্ধতিৰ চৰকাৰ হ'ল নৱম অধ্যায়টোৰ আলোচনাৰ বিষয়। গণতান্ত্রিক বিশ্বত প্রতিটো ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰেই কার্য সম্পাদন প্রক্রিয়া অধ্যয়ন কৰিলে আমি গম পাম যে ৰাজনৈতিক দলবোৰে ৰাজনৈতিক ক্ষেত্রত অতি গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। দলবোৰে প্রায়েই জনসাধাৰণ আৰু শাসকৰ মাজৰ যোগসূত্র ৰক্ষাকাৰী হিচাপে কাম কৰে। পাঠ্যবিষয়ৰ দশম অধ্যায়ত ৰাজনৈতিক দলসমূহৰ বিভিন্ন দিশ আলোচনা কৰা হৈছে। সকলো গণতান্ত্রিক ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ কার্য সম্পাদন প্রক্রিয়াত প্রভাৱ গোষ্ঠী আৰু স্বার্থ গোষ্ঠীসমূহেও প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰে । এই গোষ্ঠীসমূহে আনুষ্ঠানিক চৰকাৰ অথবা দলীয় ব্যৱস্থাৰ বাহিৰত থাকি কাম কৰে। প্রভাৱ গোষ্ঠী আৰু স্বার্থ গোষ্ঠীসমূহে চৰকাৰৰ সিদ্ধান্ত গ্রহণ প্রক্রিয়াটোত সক্রিয় প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰি নিজৰ স্বার্থ সুৰক্ষিত ৰখাৰ বাবে কাম কৰি যায়। একাদশ অধ্যায়ৰ আলোচনাৰ বিষয়বস্তু হ'ল প্রভাৱ গোষ্ঠী আৰু স্বার্থ গোষ্ঠীসমূহৰ সৈতে জড়িত বিভিন্ন দিশ বহলাই আলোচনা কৰা। যিকোনো ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰেই মুখ্য উদ্দেশ্য হ'ল ব্যৱস্থাটোৰ অবিৰত ৰূপ সুনিশ্চিত কৰা আৰু বর্তাই ৰখা । এই পটভূমিত নাগৰিকৰ জীৱনত ৰাজনৈতিক প্রমূল্য, মনোভাৱ আৰু বিশ্বাস গঢ় লোৱা প্রক্রিয়াই অতি গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। এটা প্রজন্মৰ পৰা আন এটা প্রজন্মলৈ ৰাজনৈতিক প্রমূল্যই এইদৰে গতি কৰা প্রক্রিয়াটোক ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ বোলে। ইয়াৰ বিষয়ে পাঠ্যবিষয়ৰ দ্বাদশ অধ্যায়ত আলোচনা কৰা

হৈছে। ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ অধ্যয়নৰ সৈতে জড়িত আন দুটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ধাৰণা হ'ল ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি আৰু ৰাজনৈতিক অংশগ্ৰহণ। যিকোনো এখন দেশৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা এটাৰ কাৰ্য সম্পাদন পদ্ধতি গভীৰভাৱে বুজিবলৈ দেশখনৰ নাগৰিকৰ মাজত প্ৰচলিত ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি আৰু ৰাজনৈতিক অংশগ্ৰহণৰ প্ৰকৃতি বুজিব লাগিব। সেয়েহে, পাঠ্যবিষয়ৰ ত্ৰয়োদশ অধ্যায়টোত ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি আৰু ৰাজনৈতিক অংশগ্ৰহণৰ ধাৰণা দুটা আলোচনা কৰা হৈছে। চতুৰ্দশ অধ্যায়ৰ আলোচ্য বিষয় হ'ল ৰাজনৈতিক আধুনিকীকৰণ আৰু ৰাজনৈতিক উন্নয়নৰ ধাৰণা। ৰাজনৈতিক আধুনিকীকৰণে সমাজৰ সামাজিক, সাংস্কৃতিক, অৰ্থনৈতিক আৰু মনোস্তাত্বিক দিশত হোৱা পৰিৱৰ্তনবোৰ সামৰি লয়। ৰাজনৈতিক উন্নয়নৰ অন্তৰ্গত উপাদানবোৰ হ'ল ৰাষ্ট্ৰ নিৰ্মাণ প্ৰক্ৰিয়া আৰু বিস্তৃত ৰাজনৈতিক অংশগ্ৰহণ। পঞ্চদশ অধ্যায়টোত নাৰীবাদৰ ধাৰণাৰ আলোচনাৰে পাঠ্য বিষয়টোৰ সামৰণি মৰা হৈছে। পুৰুষ আৰু নাৰীৰ মাজত সমতা স্থাপনৰ প্ৰয়াস কৰা আন্দোলনটোকে নাৰীবাদ বোলা হয়। এই ধাৰণাটোৱে বিভিন্ন সমাজ বিজ্ঞানৰ এটা প্ৰধান আলোচ্য বিষয়ৰ স্থান দখল কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে।

'ৰাজনৈতিক তত্ত্ব' - 'খ' ভাগ পাঠ্যবিষয়খন দুটা খণ্ডত বিভক্ত— প্ৰথম খণ্ড আৰু দ্বিতীয় খণ্ড । প্ৰথম খণ্ডটিত সাতটা অধ্যায় (১-৭) আৰু দ্বিতীয় খণ্ডটিত আঠটা অধ্যায় (৮-১৫) আছে ।

প্রথম খণ্ডৰ পৰিচয়

এইটো হৈছে কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ৰাজনীতি বিজ্ঞান বিষয়ৰ স্নাতক (কলা) পাঠ্যক্রমৰ 'ৰাজনৈতিক তত্ত্ব'-'খ' ভাগ শীৰ্ষক পাঠ্যবিষয়ৰ প্রথমটো খণ্ড। এই খণ্ডটিত সাঁতটা (১- ৭) অধ্যায় সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে।

প্রথম অধ্যায়টোৱে ৰাজনৈতিক বিশ্লেষণৰ পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভঙ্গী (দার্শনিক আৰু ঐতিহাসিক দৃষ্টিভঙ্গী)ৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে।

দ্বিতীয় অধ্যায়টোৱে আনুষ্ঠানিক দৃষ্টিভঙ্গী আৰু আইনগত দৃষ্টিভঙ্গীৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে।

তৃতীয় অধ্যায়টোৱে আপোনাক ৰাজনৈতিক বিশ্লেষণৰ আধুনিক দৃষ্টিভঙ্গী (আচৰণবাদী দৃষ্টিভঙ্গী আৰু পৰৱর্তী আচৰণবাদী দৃষ্টিভঙ্গী)ৰ লগত পৰিচয় কৰাই দিব ।

চতুর্থ অধ্যায়টোত ব্যৱস্থাপক দৃষ্টিভঙ্গী তথা গঠন আৰু কার্যবিষয়ক দৃষ্টিভঙ্গীৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়োৱা হৈছে ।

পঞ্চম অধ্যায়টোৱে আপোনাক যোগাযোগ তত্ত্ব দৃষ্টিভঙ্গী আৰু সিদ্ধান্ত গ্রহণকাৰী দৃষ্টিভঙ্গীৰ লগত পৰিচয় কৰাই দিব ।

ষষ্ঠ অধ্যায়টোৱে গণতন্ত্রৰ সমসাময়িক ধাৰণাসমূহ — উদাৰনৈতিক গণতন্ত্র আৰু মাক্সীয় গণতন্ত্রৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে।

সপ্তম অধ্যায়টোৱে চৰকাৰৰ অঙ্গসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে আৰু লগতে ক্ষমতাৰ পৃথকীকৰণ তত্ত্বৰ ওপৰতো আলোকপাত কৰিছে।

এই পাঠ্যবিষয়টি অধ্যয়ন কৰোঁতে মূল পাঠৰ সোঁ তথা বাওঁফালে কিছুমান আয়তাকাৰ বাকচ লক্ষ্য কৰিব। এইবোৰত মূল পাঠত থকা নতুন শব্দ আৰু পৰিভাষাসমূহৰ অর্থ সন্নিবিষ্ট হৈছে। সেইদৰে — 'জানি থোৱা ভাল ' বাকচবোৰত মূল পাঠৰ সৈতে জড়িত কিছু গুৰুত্বপূর্ণ তথ্যৰ সম্ভেদ আছে। প্রতিটো অধ্যায়ত থকা 'চিন্তা-চর্চা কৰক' সমূহে অধ্যয়ন অধিক সক্রিয় আৰু ফলপ্রসূ হোৱাত সহায় কৰিব। আকৌ, 'অগ্রগতি নিৰীক্ষণ'যোগে আগবঢ়োৱা প্রশ্নাৱলীয়ে অধ্যয়নৰ অগ্রগতি সম্পর্কে স্ব-পৰীক্ষণৰ সুবিধা দিব। অধ্যয়নৰ লগে লগে উক্ত প্রশ্নাৱলীৰ উত্তৰসমূহ লিখি শেষত দিয়া 'অগ্রগতিৰ খতিয়ান'ৰ সৈতে ৰিজাই চোৱাটো অধিক লাভদায়ক হ'ব। অধ্যায়টিত আলোচিত বিভিন্ন ধাৰণাসমূহৰ বিষয়ে বিস্তৃত অধ্যয়নৰ বাবে 'অধিক জানিবলৈ' শিতানত উল্লেখ থকা গ্রন্থসমূহ সাৰথিস্বৰূপ। অধ্যায়বোৰৰ শেষত 'আৰ্হি প্রশ্ন' হিচাপে কেইটিমান প্রশ্নৰ আৰ্হিও তুলি দিয়া হৈছে।